

BİBLİYOGRAFYA :

Burhân-ı Kâti' Tercümesi, I, Tekmile, s. 82; Şukûn. *Farsça-Türkçe Lügât*, I, 639, 640; Osmanlı Temyiz Mahkemesi Kararı (I. HD), Ceride-i Adliyye, nr. 2355-2369; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, 205, 218, 219; Zerkeşi, *İ'lamü's-sâcid*, Kahire 1403/1982, s. 397; Kalkaşendî, *Subhu'l-â'sâ*, III, 453, 455, 460, 519; IV, 41; V, 140; XI, 42, 322; XIII, 100; XIV, 398; İbn Nüceym, *el-Baḥr*, V, 247-248; a.mlf., *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl), Kahire 1387/1968, s. 201; Hamevî, *Gamzû'uyû-nî'l-beşâ'ir*, İstanbul 1290, s. 313-314; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, IV, 434, 517-520; Dede b. Bahşî b. İbrâhîm, *Risâle fî emvâli beytilmâl ve aḡsâmihâ ve aḡkâmihâ ve meşâriḡihâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3560, vr. 10^b-11^a; Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf fî aḡkâmi'l-vukûf*, İstanbul 1340, md. 115; Bilmen, *Kamus*², IV, 291; Hilmi Ergüne, *Türk Hukukunda Lügât ve Istihlâl*, İstanbul 1973, s. 75; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 268-269, 272-273, 433; Pakalın, I, 256; Hussain Monés, "Djâmakiyya", *El*² (İng.), II, 413-414; Dihhudâ, *Luḡatnâme*, X, 97-98; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 564.

AHMET AKGÜNDÜZ

CÂMEŞÜYÂN

(جامه‌شویان)

Osmanlı saraylarında
çamaşırları yıkamakla görevli olan
kimselere verilen ad.

Farsça câme (elbise) ve şûy (yıkayan) kelimelerinden yapılmış olan câmeşüyun çoğul şeklidir. Türkçe'de kullanılan çamaşır kelimesinin de buradan geldiği kabul edilmektedir. Harem'e ait çamaşırları yıkayanlara câmeşüyan-ı hâssa, bunların âmirine "câmeşüy usta" veya "çamaşırcıbaşı", bunun maiyetindeki kalfaların en kıdemlisine "ikinci" denirdi. Çamaşırcıbaşının emrinde çamaşırcılarla "müteferrika" denilen çamaşırcı müstahdemler vardı. XVIII. yüzyılın ortalarında çamaşırcıbaşının yevmiyesi 12 akçe idi. Has Oda kadrolarında boşalmalar olursa güğümcübaşı ve peşkir ağası ile birlikte çamaşırcıbaşı da oraya nakledilirdi. Çamaşırcı usta uzun etekli entari giyerdi. Belirli maaşından başka yılın belli zamanlarında yapılan bazı bağışlardan ve giyecek yardımlarından da faydalanırdı. III. Ahmed zamanında (1703-1730) câmeşüy ustaya 100 kuruş yardım yapılmış, 1786 yılında ise "hatab-bahâ" adıyla 85 kuruş odun parası ihsan edilmişti. Öteki ustalar gibi bunun da emeklilik hakkı vardı. Çamaşırcılar arasında boş yer olursa çamaşırcı şâkirdlerinin kıdemlileri çamaşırcı olurdu. Onlardan boşalan kadrolara da acemilerden nefer alı-

nırdı (BA, MD, nr. 6, s. 135; nr. 9, s. 14). Topkapı Sarayı'ndan başka Edirne Sarayı, Eski Saray, Galata Sarayı ve İbrâhim Paşa Sarayı'nda da acemilerden çamaşırcı olarak hizmet eden görevliler vardı (BA, MD, nr. 64, s. 42, 44, 139). Buralarda belirli süre çalışan çamaşırcılar kapıkulu ocaklarına verilirirdi.

Topkapı Sarayı'nın çamaşırcıhanesi şimşirlik* tarafında bodrumda idi. Çamaşırcı ustanın dairesi de bu civardaydı. Klasik dönemde Harem halkının çamaşırcıları taş tekneler içinde yıkanırıldı. XIX. yüzyılda sarayın Dolmabahçe'den Yıldız'a taşınmasından sonra çamaşır yıkama usulünde de bazı değişiklikler olmuştur. II. Abdülhamid zamanında padişahın çamaşırcıları beyaz elbiseli çamaşırcı kalfalar tarafından gümüş leğenler içinde yıkanır, yıkanan çamaşırcılar bahçede sadece padişaha ait çamaşır iplerinde kurutulur, daha sonra da yine çamaşır kalfaları tarafından ütülenir ve hünkâr dairesinde görevli dördüncü hazinedara teslim edilirdi (Osmanoğlu, s. 87). Enderun halkının çamaşırcılarını ise **Seferli Koşuşu***nun iç oğlanları yıkardı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 6, s. 135; nr. 9, s. 14; nr. 64, s. 42, 44, 139; TSMA, D 2233, 7992, 8075, 9385, 9917, 10.052; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I, 58, 118, 138, 401; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 14, 303, 401, 460-461; J. B. Tavernier, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam* (trc. Perran Üstündağ), İstanbul 1984, s. 29, 76; M. Çağatay Uluçay, *Harem*, Ankara 1985, s. 34, 133-134, 140-141; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1986, s. 87; R. Ekrem Koçu, *Topkapı Sarayı*, İstanbul, ts., s. 129-130; a.mlf., "Çamaşırcı Başı", *İst.A*, VII, 3698; Pakalın, I, 252, 324.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

CAMİ

I. DİNİ ve SOSYOKÜLTÜREL TARİHİ

II. MİMARİ TARİHİ

III. DİNİ HÜKÜMLER

I. DİNİ ve SOSYOKÜLTÜREL TARİHİ

A) Cami ve Mescid Kavramları. Arapça cem' kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki câmi kelimesi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan el-mescidü'l-câmi' (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir. "el-Mescidü'l-câmi" tabiri, Taberânî'nin bir rivayetine göre bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır (*el-Mu'cemül-evsaf*, I, 143). Ancak hadisin râvilerinden

birinin tenkit edilmiş olmasını (*Mecma'u'z-zeva'id*, II, 46) göz önüne alarak bu rivayeti ihtiyatla karşılamak gerekir. Bununla beraber bazı hadis senedlerinde geçen ifadelerden, bu tabirin tâbiîn döneminde kesin olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Ebû Ömer el-Kındî'nin *el-Vülât ve'l-kuḡât*'ında kadınların mescidlerdeki kazâi faaliyetlerinden bahsedilirken "el-mescidü'l-câmi" tabirine yer verildiği halde zeylinde zaman zaman sadece "el-câmi" ifadesinin geçmesi, hicri IV. (X.) yüzyılın başlarında "cami" kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Daha sonra, içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescidler cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbedler ise sadece mescid olarak anılır olmuştur. V. (XI.) yüzyıl hukukçularından Mâverdi ve Ebû Ya'lâ da bu ayrımı açıkça belirtirler. Ancak Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ ve genellikle mezhep imamlarıyla ileri gelenlerinin kabirlerinin bulunduğu camilere de mescid denilmektedir.

Mescid, Arapça'da "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" mânasına gelen sücüd kökünden "secde edilen yer" anlamında bir mekân ismidir. Secde namazın rükünleri içinde en önemlisi, Kur'ân'a göre insanın daha ilk yaratılışında şahit olduğu bir hürmet ifadesidir (el-Bakara 2/34). Hz. Peygamber'in bildirdiğine göre kulun Allah'a en yakın olduğu an secde anıdır (Nesâî, "Taḡbîk", 78).

Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve ilk İslâm kaynaklarında cami karşılığında mescid kelimesi geçmektedir. Bu kelimenin Sâmi kökenli dillerde telaffuz ve anlam bakımından benzerleri vardır. Meselâ milâttan önce V. yüzyıla ait olduğu tesbit edilen yahudi Elephantine papirüslerinde kelime "ibadet yeri" anlamında geçmektedir. Milâttan önce I. yüzyılda yaşayan ve "Ölüdeniz yazmaları" kendilerine izâfe edilen Essenîler de ibadet yerlerine mescid diyorlardı.

Zeccâc, Hz. Peygamber'in, "Yeryüzü bana -teyemmüm için- temiz ve mescid kılındı" hadisini delil göstererek ibadet edilen her yerin mescid olduğunu söyler. "İçlerinde Allah'ın adının anıldığı mescidlere girmeyi yasaklayan ve onları tahribe çalışandan daha zalim kim olabilir?" (el-Bakara 2/114) âyetini de, "Allah'ın dinine muhalefet edenden daha zalim kim olabilir?" şeklinde açıklar (*Lisânü'l-Ârab*, "scd" md.). Kur'an'da, "çinde Allah'a iba-

det edilen yer" şeklindeki genel anlamıyla meşic Ehl-i kitab'ın mâbedleriyle beraber zikredilmektedir: "Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi her halde manastırlar, kiliseler, havralar ve meşicler yıkılıp giderdi ki buralarda Allah'ın adı çok anılır" (el-Hac 22/40). İbn Haldûn da kelimeyi, hangi dine ait olursa olsun, genel olarak ibadet yerleri için kullanmıştır (*Muḥaddime*, s. 635). Herhalde bundan dolayı aşıptan bazıları Ehl-i kitab'ın mâbedlerinde namaz kılmakta bir mahzur görmemişlerdir. Çekindikleri nokta ise Tevrat'ın da buralarda bulunmasını yasakladığı resim ve heykellerdi (bk. Buhârî, "Şalât", 54).

Mescid kelimesi Kur'an'da tekil ve çoğul olarak, ayrıca sıfat tamlaması şeklinde birçok yerde geçer. Kâbe ve çevresini ifade eden Mescid-i Harâm on beş yerde, Mescid-i Nebevî veya Mescid-i Kubâ'nın kastedildiği "takvâ temeli üzerine kurulu meşic" (et-Tevbe 9/108), Kudûs haremının kastedildiği Mescid-i Aksâ (el-İsrâ 17/1) ve münafıkların Hz. Peygamber'e suikast tertipleme üzere bina ettikleri Mescid-i Dırâr (et-Tevbe 9/107) birer âyette zikredilmektedir. Mescid kelimesinin çoğulu olan mesâcid Kur'an'da altı yerde geçer. Buralarda genel olarak meşicler kastedilmekle beraber kelimenin aynı zamanda mimli masdar ve alet isminin de çoğulu olması sebebiyle, "Secdeler Allah içindir" (el-Cin 72/18) âyeti, "Secde organları veya secde yerleri (meşicler) Allah'ındır" şeklinde de anlaşılabilir.

Kehf sûresinde geçen ve Ashâb-ı Kehf'in üzerine yapılan binanın meşic olarak zikredilmesi (18/21), Ehl-i kitab'ın peygamber ve azîzlerinin kabirleri üzerine yaptıkları binaları bu şekilde adlandırdıklarını ve bunların içinde ibadet ettiklerini gösterir. Nitekim Ümmü Habîbe ve Ümmü Seleme Habeşistan'a hicret ettiklerinde resimlerle süslenmiş böyle meşicler görmüşlerdir. Bu durumu Hz. Peygamber'e haber verince Resûlullah, hıristiyanların, içlerinden sâlih bir kişi öldüğünde onun kabri üstüne meşic inşa ettiklerini ve içine resimler yaptıklarını, bu kişilerin kıyamet gününde mahlûkâtın en kötülerini olacağını belirtmiş, bu hareketlerinden dolayı yahudi ve hıristiyanları lânetlemiştir (Buhârî, "Şalât", 45, 54; Müslim, "Mesâcid", 16-23).

Osmanlılar döneminde padişahlar tarafından inşa ettirilen büyük camilere "selâtin camileri", vezirler ve diğer devlet ricâli tarafından yaptırılan orta bü-

yüklükteki camilere bânisinin adına izâfeten sadece cami, küçük olanlara da meşic denilmiştir (Arseven, I, 219). Meşiclerin cuma namazı kılınan camiye tahvili ise berat ve izinle olmaktadır (meselâ Çorum'daki bir meşicidin camiye tahviliyle ilgili 13 Cemâziyelevvel 1209 tarihli bir arıza için bk. BA, Cevdet-Evkaf, nr. 721).

Batı dillerinde cami karşılığı olarak kullanılan *mosque*, *mosquée* vb. kelimelerin meşicidin farklı telaffuzundan doğduğu söylenmektedir.

"Namaz kılınan yer" demek olan *musallâ*, Hz. Peygamber döneminde bayram ve cenaze namazı kılınan yerler için kullanılmıştır. Yol boylarındaki üstü açık meşiclere ise Farsça'da *namazgâh* denilmiştir.

Kur'an'da biri çoğul (mehârib) olmak üzere beş yerde geçen *mihrâb* kelimesi de dillerin çoğuna göre meşic anlamındadır. Makrîzî, Mısır'da bazı mihraplardan söz eder ki (el-Ḥitaṭ, II, 455) bununla mihrapları olan musallâları kastedmektedir.

B) İlk Camiler. 1. İslâm Öncesi. Hz. Âdem'in yeryüzüne ilk ayak bastığı yer kabul edilen Serendib'de (Seylan) (Taberî, I, 121; Hâzin, I, 108) Âdem tepesinde bulunan dev bir ayak izi burada yaşayan Budistler'ce Buda'ya, Hindûlar'ca Şiva'ya, müslümanlarca da Hz. Âdem'e izâfe edilir. İbn Haldûn, Serendib'de Hz. Âdem'e nisbet edilen bir meşicinden söz edildiğini, ancak bunun güvenilir bir rivayet olmadığını söyler. Burada Hz. Âdem'e mahsus bir meşicidin bulunması mümkünse de Kur'an'ın bildirdiğine göre "insanlar için inşa edilen ilk beyt (mâbed)" Kâbe'dir (Âl-i İmrân 3/96). Rivayete göre onun da ilk bânisi Hz. Âdem'dir. Ebû Zerr'in sorduğu sorular üzerine Hz. Peygamber yeryüzünde ilk meşicidin Mescid-i Harâm, ikincisinin ise Mescid-i Aksâ olduğunu açıklamıştır (Buhârî, "Enbiyâ", 40; Müslim, "Mesâcid", 1-2). Aynı hadiste aralarından zaman olarak kırk yıl olduğunun belirtilmesi, Hz. İbrâhim ve Süleyman'ın eski temelleri üzerine bunları yenilediklerini göstermektedir. Bu meşiclere "beyt" denilmiş, Kâbe için "el-Beyt" (el-Bakara 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân 3/96, 97), "Beytülharâm" (el-Mâide 5/2, 97), "Beytülâtık" (el-Hac 22/29, 33) ifadeleri kullanılmıştır. Mezmurlar'daki, "Ne mübârektir senin beytinin sakinleri ki daima sana hamdederler. Ne mübârektir o insan ki kuvveti sendendir. Beytine giden yollara gönül veren adam B-

ka vadisinden geçerken orayı pınara döndürür (Mezmurlar, 84/6-7) cümleleri, Hz. Dâvûd'un Kâbe'ye duyduğu özlemin bir ifadesi olmalıdır. Batlamyus'a izâfe edilen Asya'nın "altıncı haritası"nda Makoraba (mâbed) adıyla kaydedilen Mekke, Eskiçağ'lardan beri meşicidin yeri olarak bilinmekteydi.

2. İslâm'ın Ortaya Çıkışından Sonra. a) Hicretten Önce. Hz. Peygamber İslâmiyet'i tebliğ başladığı zaman Mekke müşriklerinin büyük bir tepki gösterdiği bilinmektedir. Kendisine yapılan baskı ve hakaretlere rağmen zaman zaman Mescid-i Harâm'da Hacerülesved ile Rûknülyemânî arasında namaz kıları. İlk müslümanlar Dârülerkam'ı bir meşic haline getirmişlerdi. Ayrıca evlerinde, vadilerde gizlice ibadet ediyorlardı. Hz. Peygamber'in, "mirbed" denilen ağaçların, harmanların temiz bölümlerinde namaz kıldığı rivayet edilir (Buhârî, "Şalât", 49; Müsned, II, 178; III, 404; IV, 85).

Hz. Ebû Bekir'in Mekke'deki evinin bahçesinde kendisi için yaptığı küçük meşic, özel olmakla beraber bir müslüman tarafından inşa edilen ilk meşicidir. Yanık sesiyle Kur'an okuyan Hz. Ebû Bekir, müşrik çocuk ve kadınlarının İslâm'a sempati duymasına vesile oluyor, bu da müşriklerin tepkisini çekiyordu. Hz. Ömer İslâmiyet'i kabul ettikten sonra müslümanlar Mescid-i Harâm'da açıkça namaz kılmaya başladılar (İbn Hişâm, I, 367).

Bazı rivayetler, Hz. Peygamber'in hicretinden önce Medine'de meşicler yapıldığını göstermektedir. Akabe biatlarından sonra müslümanların sayısı artınca Medine'de meşicde ihtiyaç duyulmuştu. Akabe'de Resûl-i Ekrem'e ilk biat eden Ebû Ümâme Es'ad b. Zürrâre, Mescid-i Nebevî'nin yapıldığı arazideki bir hurma kurutma yerinin etrafını duvarla çevirerek meşic haline getirmişti. Kiblesi Kudûs'e doğru olan bu meşicde Ebû Ümâme arkadaşları ile birlikte namaz kıları. Hicretten önce burada cuma namazı da kılınmıştır (İbn Sa'd, I, 239).

İlk muhacirler Kubâ'ya geldiklerinde burada bir meşic yapmış ve Ebû Huzeyfe'nin âzatlısı Sâlim'in arkasında namaz kılmışlardı. Hz. Peygamber'in Medine'de ilk cuma namazını Benî Sâlim'in meşicinde (Mescid-i Âtike) kıldığına dair rivayet de (İbn Şebbe, I, 68) onların hicretten önce meşiclerinin olduğunu göstermektedir.

b) Hicretten Sonra. Medine ve Civarında Yapılan Meşicler. Hz. Peygamber hicret

sırasında Medine'ye 2 mil kadar uzaklıkta olan Kubâ'da Benî Amr b. Avf yurdunda Külsûm b. Hidm'in evinde bir müddet misafir oldu ve bir mescid inşa ettirdi. Temeli bir nevi merasimle atılan mescid, 66 × 66 zirâ ebadında dört duvardan ibaret bir yapı idi. Süheylî'nin kaydettiğine göre bu mescidin inşasını Hz. Peygamber'e tavsiye etmesi, mescid için taş toplaması ve yapılıırken büyük gayret göstermesi sebebiyle Ammâr b. Yâsir'in İslâm'da ilk mescidin bânisi olduğu söylenmiştir (*er-Ravzü'l-ünûf*, IV, 266).

Hz. Peygamber Kubâ'dan Medine'ye doğru giderken yanlarından geçtiği kişiler kendisini davet ettiler. Ancak Resûl-i Ekrem devesinin serbest bırakılmasını istedi ve mescidin yapılacağı yerin tesbitini kast ederek onun görevli olduğunu söyledi. Deve Mâlik b. Neccâr'ların evlerinin önünde bir düzlükte çöktü. Hz. Peygamber bu yeri Sehl ve Süheyl adlarındaki iki yetimden satın alarak Mescid-i Nebevî'yi yaptırdı (Buhârî, "Menâkıbü'l-enşâr", 45). Bu mescidin temeli de Kubâ'da olduğu gibi bir nevi merasimle atılmış ve Hz. Peygamber inşaatı bizzat çalışmıştır. Mescid-i Nebevî'nin ilk ölçüleri 100 × 100 zirâ idi. İlk yapının 60 × 70 zirâ ebadında olduğu ve sonradan genişletildiği de rivayet edilir. Daha Hz. Peygamber'in hayatında 200 × 200 zirâa (yaklaşık 90 × 90 m.) ulaştığı rivayeti ise doğru değildir (Semhûdî, I, 242). Mescidin arka kısmında fakir sahâbîlerin barınması için Suffe adıyla bir yer ayrılmış, doğu duvarı boyunca Hz. Peygamber ve ailesine ait zamanla sayıları dokuza çıkan odalar inşa edilmiştir. Yedi ay kadar süren inşaat sırasında Hz. Peygamber Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin evinde misafir kalmıştır.

Hz. Peygamber mahallelerde ve kabilelerin içinde müslümanların sayısı artınca buralarda mescidler inşa edilmesini emretti. Kısa bir müddet sonra Medine ve çevresinde birçok mescidin yapıldığı kaydedilmektedir. İbn Şebbe, bazılarında Hz. Peygamber'in de namaz kıldığı bu mescidlerin bir kısmını zikreder (*Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere*, I, 57-75). Belâzürî'nin naklettiğine göre ise Mescid-i Nebevî ile Mescid-i Kubâ dışında Medine'de dokuz mescid vardı. Buralarda vakit namazları kılınmakla beraber cuma namazı sadece Mescid-i Nebevî'de kılınmaktaydı (*Ensâb*, I, 273). Ebû Dâvûd'un rivayetine göre bu mescidler şunlardı: Mescid-i Benî Amr b.

Mebzûl, Mescid-i Sâide, Mescid-i Ubeyd, Mescid-i Seleme, Mescid-i Râbih, Mescid-i Züreyk, Mescid-i Gıfâr, Mescid-i Eslem, Mescid-i Cüheyne. Bunlardan bir kısmının yeri ve kiblesi bizzat Hz. Peygamber tarafından tesbit edilmiştir (İbn Şebbe, I, 63).

Civar Kabilelerdeki Mescidler. Çeşitli kabileler İslâmiyet'i kabul ettikçe buldukları yerlerde kendi adlarıyla anılan mescidler yapılmıştır. Buhârî, Hz. Peygamber zamanında mescidlerin kabilelere nisbet edildiğini ve bunun câiz olduğunu göstermek için eserinde, "Falan oğulları mescidi denir mi?" (باب هل يقال مسجد بني فلان) adıyla bir başlık açmıştır ("Şalât", 41). Hz. Peygamber'in yeni mescidler inşa edilmesiyle ilgili emrinden kısa bir müddet sonra mescid inşa etmeyen kabile kalmamıştı. Ancak Asr-ı saâdet'te mescidler sadece Medine ve çevresi gibi dar bir alana sıkışmış değildi. Buhârî'nin bir rivayetinden, Medine'ye oldukça uzak kabilelerde dahi camilerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Mescid-i Nebevî'den sonra içerisinde ilk cuma namazı kılınan mescid, Benî Abdülkays yurdundaki Cüvâsâ Mescidi'dir (Buhârî, "Cum'a", 11). Cüvâsâ, Arap yarımadasının doğusunda bugünkü Riyad ve Zehrân arasındadır. Benî Abdülkays'ın erken dönemde müslüman olduğu dikkate alınırsa mescidlerin daha o zamanlar çok geniş bir alana yayıldığı söylenebilir. Arkeolojik kazılar sonucunda bu mescidin yeri tesbit edilmiş ve temelleri açığa çıkarılmıştır. Mescidin abdest almak için yapılmış bir çeşmesinin olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber gönderdiği askerî birliklere, gittikleri yerlerde mescidi bulunan bölgelerin halkına dokunmamalarını emrederdi. Nitekim Yelernem'de oturan Cezîmeoğulları, üzerlerine gelen Hâlid b. Velîd'e müslüman olduklarını ispat etmek için mescidlerini göstermişlerdi (Vâkîdî, III, 875-884). Aynı şekilde Kızıldeniz sahilinde Kadîf yakınında ve Müreyssî su kaynağı civarında oturan Benî Mustalîk topraklarında da mescidler yapılmıştı.

İslâmiyet'i kabul eden kabilelerin bir kısmı eski mâbedlerinin yerine cami yapmıştı. Tâif'te Sakîf kabilesi, camilerini daha önce Lât'ın bulunduğu yere inşa etmişti; bir rivayete göre ise bunu bizzat Hz. Peygamber istemiştir (İbn Mâce, "Mesâcid", 3). Bazı eski mâbedlerin taşları da putlarla birlikte mescidlerin yapımında kullanılmıştır. İbnü'l-Kelbî'nin

naklettiğine göre Mekke ile Yemen arasındaki Tebâle'de bulunan ve Has'am, Becile, Ezd ve Hevâzin kabilelerinden bir kısmının tapındığı Zülhalesa putu, Tebâle Camii'nin kapı eşiğine konulmuştu. Yemâmeliler de eski kiliselerinin yerinde onun enkazı ile cami inşa etmişlerdi.

C) Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Mescidler. 1. Fethedilen Yerlerde Mescidler. İslâmiyet Hulefâ-yi Râşidîn döneminde doğudan batıya, kuzeyden güneye çok geniş bir alana yayıldı. "Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder" (et-Tevbe 9/18) meâlindeki âyetle Hz. Peygamber'in, "Kim Allah rızası için bir mescid yaptırırsa Allah da bunun karşılığında ona cennette bir köşk ihsan eder" (Buhârî, "Şalât", 65; Müslim, "Mesâcid", 24, 25) hadisinden ilham alan Hulefâ-yi Râşidîn, ilk merhalede Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de bazı yenileme ve genişletme çalışmaları yaptılar. Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer, Mescid-i Aksâ'nın bir çöplük haline getirilmiş olan yerini tesbit ettirerek burada büyük bir mescid yaptırmıştır. Basit bir yapısı olmasına rağmen bu mescidde 3000 kişi namaz kılabilirdi. Hz. Osman Mescid-i Nebevî'yi daha da genişletip kaliteli inşaat malzemesi kullanmak suretiyle yeniden inşa ettirmiştir.

Müslümanların eline geçen yerlerde -fethediliş şekline göre- ya eski mâbedler kısmen veya tamamen camiye çevriliyor veya mâbedler oldukları gibi bırakılarak sadece yeni mescidler bina edilmek üzere bir arazi ayrılıyordu. Rivayete göre Dimaşk hicretin 14. yılında kısmen barış yoluyla fethedilmiş, iki taraftan şehre giren ordu tam ortada İoannes (Yuhannâ) Kilisesi'nin bulunduğu yerde bulunduğu için mâbedin yarısı hıristiyanlara bırakılmış, diğer yarısı camiye tahvil edilmiştir (Â, XI, 299). Humus'ta bulunan İoannes Kilisesi de kısmen camiye çevrilmiştir. Ebû Ubeyde şehir halkıyla, canlarına ve mallarına dokunmamak, ayrıca şehir surları, kilise ve değirmenleri korunmak üzere anlaşma yapmış, adı geçen kilisenin dörtte birini bu anlaşmanın dışında tutmuştur (Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 137). Barış yoluyla fethedildiği için mâbedlerine dokunulmayan yerlerin sayısı pek çoktur. Bunlardan biri de Taberiye idi. Şürahbîl b. Hasene günlerce süren muhasara-

dan sonra şehri barış yolu ile fethetti. Yapılan anlaşmaya göre halkın canları, malları, çocukları, kilise ve evleri korunacak, ancak şehri terkedenlerin boş bıraktıkları evler alınacak ve cami için bir arazi ayrılacaktı (a.g.e., s. 122).

Hulefâ-yi Râşidîn'in uygulamaları daha sonraki dönemlerde örnek teşkil etmiştir. İslâm idaresine bağlanan şehirlerin halkıyla yapılan anlaşma şartlarına uygun olarak mâbedler muhafaza edilmiş ve halkın ibadetlerini serbestçe yapmasına izin verilmiştir. Hârûnürreşîd, zamanın kadısı Ebû Yûsuf'a zimmilere ait kilise ve havraların durumunu sorduğunda Ebû Yûsuf kilise ve havraları olduğu gibi bırakmaları gerektiğini, dört halife ve kumandanlarının uygulamalarından örneklerle açıklamıştır (el-*Harâc*, s. 138).

2. Yeni Kurulan Şehirlerde Mescidler. İslâm toprakları genişleyince yeni yerlerin fethedilebilmesi ve fethedilen yerlerin muhafazası için özellikle askerî amaçlı yeni yerleşim merkezleri, ordugâh şehirleri kurulmuştur. Bunların ilk örnekleri Küfe, Basra ve Fustat'tır. Küfe, Hz. Ömer'in emriyle yer seçimi için uzun bir araştırmadan sonra Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından kurulmuştur. Şehir planında önce cami yeri tesbit edilmiş, güçlü bir okçuya dört yönde oklar atılarak bunların düştüğü yerin ötesine evlerin yapılmasına izin verilmiştir. Ana yollar 40, yan yollar 20 ve ara sokaklar da en az 7 zirâ olarak planlanmıştır. Mugîre b. Şu'be tarafından genişletilen Küfe Camii'ni daha sonra Ziyâd b. Ebîh büyük masraflarla tamir ettirmiştir. Cami 40.000 kişiyi alabilecek büyüklükte yapılmıştır. Her bir sütunu için 500 dirhem harcayan Ziyâd zemine mozaik döşetmiştir.

Basra'nın yeri Utbe b. Gazvân tarafından tesbit edilmiş ve burada 14 (635-36) yılında sazdan bir cami yapılmıştır. Savaşa gidileceği zaman saz evler ve cami toplanıp bir yere yığılır ve dönüşte tekrar kurulurdu. Ebû Mûsâ el-Es'arî valiliği sırasında camiye ve vali konağını kerpiçten yaptırmış, tavanını ise otlarla kapattırıştır. Basra Camii de Ziyâd tarafından genişletilerek yenilenmiştir.

Fustat bugün Kahire'nin bulunduğu yerde harabeler üzerine kurulmuştu ve adını muhtemelen başlangıçta meskenleri oluşturan çadırlardan (fustat) almaktaydı (Makrîzî, I, 285-286). Hicretin 21. yılında (641-42) kurulmuş olan şehirde Amr b. Âs kendi adıyla anılan bir cami inşa ettirdi. Amr'ın sancağını diktiği bir bah-

çede kurulan bu cami 30 × 50 zirâ ebadında idi. Seksen kadar sahâbînin tesbit ettiği kiblesi doğuya doğru meyilli olmuş ve sonradan düzeltilmiştir.

Hz. Ömer, yeni kurulan yerleşim merkezlerinde bir merkez camiinin bulunmasını ve kabileler için ayrı mescidler inşa edilmesini istemiştir. Vakit namazlarının kabile veya mahalle mescidlerinde kılınabileceğini belirtmiş, cuma günü ise herkesin büyük camide toplanmasını emretmiştir. Ebû Mûsâ, Sa'd ve Amr'a da buna dair mektuplar göndermiştir. Yeni kurulan yerlerde inşa edilen mescidler genellikle İbâd (Basra), Cezîme, Behdele, Anz ve Abs oğulları mescidleri gibi kabile adlarıyla anılıyordu. Âsım ve Simâk gibi şahıslara nisbet edilen mescidler de vardı.

D) Hulefâ-yi Râşidîn'den Sonra Mescidler. Emevîler ve Abbâsîler zamanında mescidler sayıca arttı ve mimari açıdan büyük gelişme gösterdi. Bu dönemde binlerce cami ve mescid inşa edilmiştir. Eskiden basit inşaat malzemesiyle yapılmış olanlar daha kaliteli malzemelerle yenilendi. Muâviye Küfe, Basra ve Fustat örneğinde olduğu gibi ortasında cami ve dârülmâre bulunan ordugâh şehri Kayrevan'ı tesis etti. Hz. Peygamber'in Medine'deki mescidi örnek alınarak birçok şehre yeni camiler yapıldı. Zaman zaman fethedilen yerlerdeki eski mâbedler cami olarak yeniden imar edildi. Hz. Ömer şehirlerde sadece bir cuma camii olmasını emrettiği halde Emevî ve Abbâsîler döneminde büyüyen şehirlerde birkaç cuma camiine ihtiyaç duyulmuştur.

İmara büyük önem veren halifelerden biri de Emevî Halifesi I. Velîd idi. Dünyanın sayılı mimari eserleri arasında kabul edilen ve onun eseri olan Şam (Dımaşk) Emeviyye Camii halen ayakta. Gerçi bu caminin asıl binasının yukarıda sözü edilen İoannes Kilisesi olup olmadığı henüz tam açıklığa kavuşmuş değildir. Velîd, kilisenin hıristiyanlara bırakılan kısmının kendilerine satılmasını istemiş ve büyük bir servet teklif etmiş, ancak hıristiyanlar bunu kabul etmeyince aradaki duvarı yıktırarak kilisenin tamamını mescide katmıştır. Ömer b. Abdülazîz halife olunca hıristiyanların şikâyeti üzerine ilâve kısmın geri verilmesini emretmiş, fakat bu defa da müslümanlar buna razı olmamışlardır. Zamanın fakihlerinden Süleyman b. Habîb el-Muhâribî, Dımaşk'ın savaşa fethedilen Gota adlı mahallinde önceden camiye

çevrilen kiliselerin tekrar eski statülerine kavuşturulması şartıyla hıristiyanları razı etmiş ve cami olduğu gibi kalmıştır (Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 122).

İslâm dünyasının her tarafında zamanla birçok cami inşa edilmiştir. İbn Hakkal'ın verdiği bilgiye göre Palermo'nun merkezinde 300, yukarı kısımlardaki köylerinde 200 cami vardı (İA, VIII, 13). Müslümanların yaşadığı her köyde mutlaka bir cami bulunuyor, daha ilk asırlardan itibaren köy camilerinde cuma namazı kılınıyordu. Mısır'da hicretin 132. (750.) yılında köy camilerine minber konulmuştur.

Daha sonraki asırlarda devlet adamları güçlerinin simgesi olarak muhteşem camiler inşa ettirdikleri gibi bazı kişiler de cami yaptırmaya özel bir gayret göstermişlerdir. Böylece şehirlerdeki cami sayısı hızla artmıştır. Hicrî V. (XI.) yüzyılın başlarında Hâkim-Biemrillâh zamanında Mısır'da 800 cami, aynı yüzyılın ortalarında Bağdat'taki yüzlerce küçük mescidin yanında altı cuma camii vardı. Nuaymî, X. (XVI.) yüzyılda Dımaşk'taki 600'e yakın cami ve mescid hakkında bilgi verir (ed-*Dâris fî târîhi'l-medâris*, II, 303-370).

Fustat'ta kuruluş yıllarında cuma namazı sadece iki camide kılınıyordu. Bunlar Amr b. Âs ve el-Asker camileriydi. 259'da (873) el-Asker Camii yerini Ahmed b. Tolun Camii'ne bıraktı. 360'ta (971) bunlara Ezher Camii eklendi ve cuma camii sayısı üçe çıktı. 380'de (990) Hâkim - Biemrillâh, Maks ve Râşide camilerini inşa ettirdi. Türkler'in hâkimiyeti döneminde cami sayısı 130'a ulaştı. Makrîzî bunların büyük bir kısmı hakkında bilgi vermektedir.

Osmanlılar döneminde de başta Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere gelişen mimari üslûplarıyla birçok cami ve mescid yapılmıştır. Ayvansarayî'nin 1195'te (1781) yazdığı, Ali Sâti' Efendi'nin ilâveleriyle 1281'de (1865) yayımlanan *Hadîkatü'l-cevâmi'e* göre XIX. yüzyılın ortalarında İstanbul'da 900'e yakın cami ve mescid bulunuyordu.

E) Caminin Fonksiyonları. 1. Mâbed Olarak Cami ve Caminin Kutsiyeti. Mescid başlangıçta idare, eğitim ve öğretim merkezi gibi değişik amaçlar için kullanılmışsa da onun asıl fonksiyonu bir mâbed oluşudur. Âyetlerde geçen, "Allah'ın adı anılan, sabah akşam tesbih edilip namaz kılınan evler" (en-Nür 24/36); "İlk günden takvâ temeli üzerine kurulan

mescid, içinde namaz kılmana daha uygundur" (et-Tevbe 9/108); "Eğer Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi içlerinde Allah'ın adının çokça anıldığı mescidler... yıkılıp giderdi" (el-Hac 22/40) vb. ifadeler buna delâlet eder. Hz. Peygamber, bir kişinin mescide girip kayıp devesini sormasını hoş görmeyerek mescidlerin ibadet yeri olduğunu ima etmiş ve yapılaş maksatlarına uygun olarak kullanılmalarını istemiştir (İbn Mâce, "Mesâcid", 11).

İslâmiyet'te bütün yeryüzü mescid kabul edilmekle beraber namazların cemaatle camide kılınması, gerek sevap bakımından gerekse sosyal yönden büyük bir önem taşır. Ashaptan bazıları, farz namazları evlerde kılıp camiye gitmemeyi Hz. Peygamber'in sünnetini terketme olarak yorumlamışlardır (Nesâî, "İmâmet", 50; Ebû Dâvûd, "Şalât", 46). Cuma ve bayram namazları ise mutlaka cemaatle kılınır. İslâmiyet yılda bir defa her renkten ve sınıftan müslüman cemaatin ilk mescidde (Mescid-i Harâm) dünya çapında, her cuma da merkezî camilerde bölge çapında bir araya gelip topluca ibadet etmesini emretmiştir.

İbadet için belli bir yere çekilmeyi ifade eden i'tikâfa en elverişli mekânlar Kur'an'a göre camilerdir (el-Bakara 2/187). Hz. Peygamber her ramazan ayında Mescid-i Nebevî'de kurulan özel bir çadırda i'tikâfa girerdi.

Hz. Peygamber'in bir hadisine göre, adının anıldığı ve kendisine kulluk görevinin yerine getirildiği yerler olarak mescidler Allah'a en sevimli mekânlardır (Müslim, "Mesâcid", 288). Allah Teâlâ mescidleri nurunun aydınlatığı yerler olarak zikreder (en-Nür 24/35-36). Bu bakımdan orada edeple hareket edilmesi emredilir.

Conâb-ı Hak ilk mescidi "evim" (el-Bakara 2/125; el-Hac 22/26) ve "bu beytin rabbi" (Kureys 106/3) ifadeleriyle yüceltmıştır. Bundan dolayı Kâbe'ye "Beytullah" denilmiştir. Mâbed veya mâbedlerin bulunduğu yerler için "beytullah" ve benzeri ifadeler Ahd-i Atîk'te de rastlanır. Hz. Peygamber bu ifadeyi diğer mescidler için de kullanmıştır (bk. Ebû Dâvûd, "Vitr", 14; İbn Mâce, "Muşkaddime", 17). Ancak Resûl-i Ekrem Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'ya özel bir değer atfetmiş, buralarda yapılan ibadetin diğer mescidlerde yapılandan daha faziletli olduğunu söyle-

miştir (bk. Müslim, "Hac", 250). Bunların dışında Hz. Peygamber'in içinde ibadet etmeyi en çok sevdiği mescid, İslâm'da ilk mescud olan Mescid-i Kubâ'dır. Kendisi her cumartesi burayı ziyaret ederdi.

Resûl-i Ekrem, şeytandan Allah'a sığınarak ve rahmet kapılarının açılmasını dileyerek mescidlere sağ ayağı ile girer ve Allah'ın lutfunu temenni ederek çıkardı (İbn Mâce, "Mesâcid", 13). Mescide girdiğinde iki rek'at "tahiyyetü'l-mescid" namazı kılardı (Buhârî, "Şalât", 60).

2. Eğitim-Öğretim ve Kültür Merkezi Olarak Mescid. Hz. Peygamber'in, bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını ilimle meşgul halde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması (İbn Mâce, "Muşkaddime", 17), Asr-ı saâdet'te mescidin eğitim ve öğretim alanındaki fonksiyonunu göstermeye yeterlidir. Hatîb el-Bağdâdî, ilim meclisinin zikir meclisine üstünlüğü hakkında bir konu açarak buna dair rivayetleri sıralar (*el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, I, 10-12). Mescidin bu fonksiyonunun İslâm'dan önceye giden bir geçmişi vardır. İmrân'ın karısının, doğacak çocuğunu mescidde yetiştirilmek üzere adaması (Âl-i İmrân 3/35-37), Mescid-i Aksâ'nın buna uygun bir planı olduğunu gösterir.

İslâm'da ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri Mekke döneminde Dârülerkam'da başlamış, Medine'de Mescid-i Nebevî'nin inşasından sonra buna hız verilmiştir. Mesciddeki öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesiyle ifade edilir. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki derslerine "meclisü'l-ilm" denilmiştir ki bu ilk asırda hadis derslerini ifade ediyordu. Bu meclislerde Hz. Peygamber'in etrafında iç içe şekline oturan dinleyici grubuna "halka" denilmiştir (Buhârî, "İlim", 8). Halkalara ders vermede bazı sahâbîler de kendisine yardımcı olmuştur. Ubâde b. Sâmit bunlardan biriydi ve mescidde Kur'an ve okuma yazma öğretiyordu.

Mescidde barınan ve sayıları zaman zaman 400'e kadar çıkan (Kettânî, II, 232-233) ashâb-ı Suffe, vakitlerinin büyük bir kısmını öğrenimle geçiriyordu. İçlerinden bir kısmı sırf bunun için ticaret, zanaat ve tarım gibi işlerden çekilmiştir.

Mescidde eğitim ve öğretim sadece erkeklere münhasır değildi; kadınlar için de Mescid-i Nebevî'de ayrı bir gün tahsis edilmişti. Kadınların dinî konu-

lardaki geniş kültürleri, kendilerine Hz. Ömer gibi sertliğiyle tanınan bir halife-ye çekinmeden itiraz edebilme cesareti vermiştir. Nitekim Hz. Ömer, mehirlerine sınırlama getiren karardan bir hanımın itirazı üzerine vazgeçmiştir.

Mezhep imamları camide yetişmişler ve buralarda ders okutmuşlardır. İmam Şâfiî küçük yaşlarda mescidlerdeki ders halkalarına katılmış, daha sonra buralarda ders vermiştir. Ebû Hanîfe kendi mescidinde ders okutur, talebelerinin mescidde yüksek sesle müzakere yapmalarına müsaade ederdi. İmam Mâlik Mescid-i Nebevî'de, Hasan-ı Basrî Basra Camii'nde öğretimle meşgul olmuşlardır. Tefsir, hadis, tarih, mantık, matematik, cebir, tıp alanlarında oldukça bilgi sahibi olan Taberî gününün bir kısmını eser yazmaya, bir kısmını mescidde ders vermeye ayırırdı.

Bağdat camilerinde çeşitli konularda dersler verildi. Buralara hoca tayini "nakibü'n-nükabâ" veya "nakibü'l-Hâşimiyîn" denilen resmî bir görevli tarafından yapılırdı. Bu görevli aynı zamanda derslerin sükûnet içinde geçmesini sağlardı. Bağdat'taki camilerden farklı olarak Dımaşk ve Kahire camilerinde zâviyeler bulunurdu. Nitekim Emeviyye Camii'nde ve Kahire'deki Câmîu'l-atîk'te sekizer zâviye vardı ki bu sayı Osmanlılar döneminde Süleymaniye Medresesi'ne örnek teşkil etmiştir.

Mescidler sadece dinî eğitim ve öğretimin yapıldığı yerler değildi. Kur'an ve hadisi anlamadaki öneminden dolayı daha ilk asırlardan itibaren edebiyat, bilhassa eski Arap şiiri de bu derslerin konuları arasına girmiştir. Tâbiînden Saîd b. Müseyyeb, Mescid-i Nebevî'deki meclisinde sık sık Arap şiiri üzerinde dururdu. Daha sonra camilerde nazarî tıp dersleri dahi verilmiştir. Meselâ V. (XI.) yüzyılda Hâkim-Biemrillâh devrinde İbnü'l-Heysem Ezher Camii'nde tıp dersleri veriyordu.

Camiler ilmî eserlerin muhafazası ve âlimlerin istifadesine sunulması bakımından da görev yapmıştır. Küfeli dil âlimi Ebû Amr eş-Şeybânî'ye göre müellifler bağlı oldukları şehir veya mahalle camilerine, isteyenlerin okuması için eserlerinin birer nüshasını bağışlamayı âdet edinmişlerdi (İA, VI, 1126). Bunlar "hizâne" denilen dolaplarda muhafaza edilir, bazan da caminin bir köşesinde kütüphane şeklinde düzenlenirdi. Yâkût el-Hamevî'nin rivayetine göre Horasan'-

in en büyük şehri olan Merv'deki on kütüphanenin ikisi camide bulunuyordu. Vakıf eserlerden oluşan, Azîziye ve Kemâliye denilen bu iki kütüphaneden sadece birincide 12.000 civarında kitap vardı (*Mu'cemû'l-büldân*, V, 114).

Mısır camilerinin bazılarında oldukça büyük kütüphaneler mevcuttu. Kal'atülcebel'deki muhtelif ilimlere dair pek çok kitap, Müeyyediyye Camii'ndeki kütüphaneye nakledilmişti. Ayrıca Muhammed el-Bârîzî 1000 dinar tutarındaki 500 cilt kitabını buraya bağışlamıştı. Sultan da mükâfat olarak Bârîzî'yi cami hatipliği ve kütüphane müdürlüğüne getirmiş, bu görevin kendisinden sonra evlâdına kalmasını emretmiştir (Makrîzî, II, 329-332). İsfahan Cuma Camii'nde Tâcülmülk'e ait bir kütüphane vardı.

Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılar'da da başlangıçtan beri benimsenmiş ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücreler) öğrenci ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, bunun dışında genel dersleri camilerde takip etmekteydi. Takrir şeklinde halka açık olarak verilen bu dersler için XVII. yüzyıldan itibaren dersîamların tayin edildiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar aralıksız süren bu usule Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir.

Bunun yanında hat meşki, Kur'an tâlimi ve hıfzı gibi uygulamalı derslerin camilerde verildiği de bilinmektedir. Hatta o dönemde İstanbul'da bazı camiler geleneksel olarak yerleşmiş dersleriyle meşhur olmuştur. Meselâ Nuruosmaniye ve Amasya Beyazıt gibi bazı camilerde hat meşkedilirdi. Nitekim Ârif Efendi Nuruosmaniye'de verdiği hat dersleriyle tanınmıştı (*DiA*, III, 364). Bu dersler bazan camiye bir kapı ile açılan bitişik odalarda yapılırdı.

Osmanlı camilerindeki eğitim ve kültür faaliyetlerini tamamlayan önemli bir unsur da çok yaygın olarak görülen camilerde kütüphane tesisi geleneğiydi. Cami derslerini takip eden talebe ve namaz vakitleri arasında boş vakti olan cemaat için bu kütüphaneler çok faydalı olmuştur. Osmanlı cami kütüphaneleri, ya Mekke ve Medine Harem-i şeriflerindeki Mahmûdiye kütüphanelerinde, Aya-sofya ve Süleymaniye örneklerinde olduğu gibi cami içerisinde demir şebeke ile ayrılan bir kısma yerleştirilmiş veya Beyazıt Velîyyüddin Efendi, Kayseri Râşid

Efendi, Konya Yûsuf Ağa kütüphanelerinde olduğu gibi camiye bitişik olan ve bir iç kapı ile girilip çıkılan ek binalarda tesis edilmiştir (Erünsal, tür. yer.).

Osmanlılar'da özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda medreselere tayin edilecek müderrisler arasında yapılan yarışma imtihanları ile ilgili olarak müderrislerin uygulamalı dersleri genellikle Fâtih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilerde halka açık olarak yapılmaktaydı. Burada aday, ilim heyetinin ve hazır bulunan cemaatin önünde önceden belirlenen konudaki dersini verir, daha sonra değerlendirilmesi yapılırdı.

Osmanlı döneminde şehir, kasaba ve köylerde sıbyan mektebi olmayan yerlerde camilerin çocukların eğitimi için okul olarak kullanılması çok yaygındı. Bu gelenek, özellikle 1950'lerden itibaren yaz aylarında ilkokul öğrencilerine camilerde Kur'an öğretilmesi ve bazı sûrelerin ezberletilmesi şeklinde devam etmektedir.

3. Caminin Devlet Müessesesi Olarak Hizmetleri. a) **Siyasetin Merkezi Olarak Cami.** İslâm dininin tebliğcisi olduğu gibi İslâm devletinin de başkanı olan Hz. Peygamber'in evi mescide bitişik bulunuyordu ve cami ile evini dinî ve idarî münasebetler yönünden âdeta bütünleştirmişti. İslâm açısından din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmazlığının bir ifadesi olan Hz. Peygamber'in bu uygulaması, daha sonraki dönemlerde de uzun bir süre devam etti. "Dârülimâre" denilen hükümet konakları cami yanında inşa ediliyordu. Yeni kurulan Küfe, Basra ve Fustat'ta böyle yapıldı. Dımaşk'ta olduğu gibi fethedilen şehirlerde de cami ve dârülimâre çoğunlukla yanyana bulunuyordu. Bu uygulama Emevî ve Abbâsîler'de de devam etti. Nitekim Emevî Halifesi Süleyman b. Abdümelik Remle şehrinin kurarken vali konağı ile camiye karşı karşıya planladı.

Hz. Peygamber'in devlet yönetimiyle ilgili meseleleri mescidde görüşüp kararlar alması ve orada bu kararları halka duyurması sünneti kendisinden sonra devam etmiş, devlete ait idare binaları yapıldığında da bu âdet sürmüştür. Halifeler başşehirin merkez camiinde imâmet görevini yerine getiriyor ve idarede minberden büyük ölçüde faydalanıyorlardı. Minber başlangıçta merkezî idarenin bir sembolü idi ve sadece Mescid-i Nebevî'de bulunmasına izin verilmişti. Hz. Ömer, valiliği sırasında Mısır'da minber yaptırmak isteyen Amr b.

Âs'a müsaade etmedi. Hz. Ebû Bekir'den itibaren halifeye biat minberde yapılıyordu. Halife de biattan sonra idarede takip edeceği genel prensipleri minberde okuduğu ilk hutbe ile ilân ederdi. Minber bu fonksiyonuyla anayasaya sahip toplumlarda üzerinde devlet siyasetinin açıklandığı kürsülere benzetilmiştir (Hasan İbrâhim, II, 242). Hz. Osman muhaliflerine karşı kendi icraatını minberde savunmuş ve bu âdet ondan sonra da devam etmiştir. Halifeler hacca gittikleri zaman Mekke ve Medine'deki camilerin minberlerinden, İslâm dünyasının her tarafından gelen müslümanlara hitap etme imkânı buluyorlardı.

Halifenin vilâyetlerdeki temsilcileri olan valiler merkezî camide imamlık yapar, bazan kadılık, kumandanlık gibi görevleri de üstlenirlerdi. Zira valilerin halkla bütünleşmesi istenmiş, halkın kendilerine ulaşabilmesi için cami en uygun yer kabul edilmiştir. Hz. Ömer, ahşaptan işlenmiş süslü kapısından muhtemelen halkın girmekten çekineceğini düşünerek Küfe Dârülimâresi'ni yaktırmış ve Vali Sa'd b. Ebû Vakkâs bir süre Küfe camilerinden birinde ikamet etmişti (Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 286).

Hz. Peygamber diplomatik görüşmeleri de mescidde yapar, yabancı elçileri en güzel elbiselerini giyerek burada kabul ederdi. Onun elçileri kabul ettiği yer halen "Üstüvânetü'l-vüfûd" (sefirler sütunu) olarak bilinmektedir.

Camiler daha sonra bu fonksiyonlarını kaybettiler. Artık minberlerde sadece Allah'a dua ediliyor, Hz. Peygamber'e salâtü selâm getiriliyor, sahâbeye rahmet okunuyor ve halifeye hayır duada bulunuluyordu. Halifenin camilerde, otoritesinin kabul edildiğini itirafa benzer bir şekilde isminin anılmasından başka siyasî bir fonksiyonu kalmamıştı.

b) Kamu Yönetimi Açısından Cami. Camiler ilk dönemden itibaren idarecilerin halkla bir araya geldiği yerlerdi. Asr-ı saâdet'te her türlü istek ve meseleler burada dile getiriliyordu. Müslümanlar Hz. Peygamber'e, ilk halifelere ve diğer idarecilere namaz öncesinde ve sonrasında talep ve şikâyetlerini kolayca intikal ettirebiliyorlardı. Bir vali hakkında merkeze şikâyet ulaştığında müfettişler camileri gezerek tahkikat yapıyorlardı (Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 287).

Hz. Peygamber'in iktisadî hayata dair söz ve uygulamaları hadis kitaplarında büyük bir yer tutar. Mukaddes kitaplar

içinde devlet bütçesi ve harcamaları ile ilgili hükümler ihtiva eden tek kitap olan Kur'an'ın bu iktisadî hükümleri Asr-ı saâdet'te camide yürütülürdü. Vergilerin tahsil ve tevziine bizzat nezaret eden Hz. Peygamber, mescidde toplanan malları gerekli yerlere ve ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Bu gelenek Hulefâ-yi Râsîdîn döneminde de bir süre devam etti. Hz. Peygamber devrinde Mescid-i Nebevî'ye bitişik "meşrebe", "gurfe" veya "hizâne" adlarıyla anılan bir oda beytül-mâl olarak kullanılıyordu (Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 1121). İdarenin cami ile olan ilgisinden dolayı başlangıçta beytül-mâl genellikle camiye bitişikti, hatta bazan caminin içinde yer alırdı. Hz. Ali döneminde Basra beytül-mâlî aynı zamanda şehrin büyük camii durumundaydı. Muâviye Basra'daki adamları vasıtasıyla Hz. Ali'ye karşı harekete geçtiği zaman Vali Ziyâd b. Ebîh beytül-mâlî Huddân kabilesi camiine nakletmiştir (Taberî, V, 110-111). Fustat'ta maliyeden sorumlu Üsâme b. Zeyd, 97 (716) veya 99 (718) yılında Amr b. Âs Camii'nde minberin karşısında sütunlu ve kubbeli bir beytül-mâl yaptırdı. Kûfe gibi bazı yerlerde ise beytül-mâl dârülimâre içinde yer alıyordu (Taberî, IV, 45).

c) Caminin Adalet Hizmetlerindeki Yeri. İslâmiyet'in kendine has hukuk sistemi mescidlerdeki ders halkalarında tâlim edilmiştir. Ashâb-ı kirâm hukukî konuları mescidlerde müzakere ederdi (Dârimî, "Muḥaddime", 51). Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Faḫîh ve'l-mütefaḫḫih*'inde konu başlıklarından biri de "Mescidlerde Fıkıh Tedrisinin Fazileti" adını taşıyan (II, 129-130).

Hz. Peygamber'in minberi ahkâmın öğretildiği, yanlış hukukî uygulamaların düzeltildiği bir yerdî. Meselâ kendisi "velâ hakkı"yla ilgili yanlış bir uygulamayı minberde dile getirip düzeltmiştir (Buhârî, "Şalât", 70). Asr-ı saâdet'te mescid kazâi faaliyetlerin yürütüldüğü bir mekân olarak da hukuka hizmet etmiştir. Bazı âlimler, "Sana o davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvarından mescide tırmanmışlardı" (Sâd 38/21) meâlindeki âyeti, mescidlerde kazâi faaliyette bulunulabileceğine delil göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in, "Benim şu minberimin dibinde kim yalan yere yemin ederse cehennemdeki yerine hazırlansın" (Ebû Dâvûd, "İmân", 3) meâlindeki hadisi, davalara Mescid-i Nebevî'nin minberi yanında bakıldığını göstermektedir. Nitekim Buhârî'nin naklettiğine göre Hz.

Ömer ve Mervân'ın davalara baktıkları yer minberin yanındaydı. Aynı rivayette Buhârî, Şüreyh, Şa'bî, Yahyâ b. Ya'mer gibi ünlü kadıların mescidde kazâi faaliyette bulduklarını nakleder (Buhârî, "Aḥkâm", 18). Ayrıca çeşitli kaynaklarda dört halifenin mescidlerde davalara baktıkları kaydedilmektedir. Merkezî yerlerde olması, kuvvetli-zayıf, büyük-küçük her sınıftan insanın çekinmeden oraya ulaşabilmesi yönünden İmam Mâlik mescidleri kazâ için daha uygun görmüştür (Sahnûn, V, 144). Hanefîler de buna yakın bir görüşe sahiptirler. Şâfiî, davalıların dinî hüviyeti ve dava sırasında hasımların söyleyebilecekleri kötü sözlerle sebebiyle bunu tenzihen mekruh saymışsa da (İbn Ebû'd-Dem, s. 109) camilerde kazâi faaliyetler eksik olmamıştır. Ömer b. Abdülazîz gibi bazı halifelerin mescidde kazâyâ karşı olmaları da dinî kimlikle ilgilidir. Müşrikler necis kabul edildiği için dava maksadıyla da olsa mescide girmeleri istenmemiştir. Mısır kadılarıyla ilgili rivayetlerden, onların da çoğunlukla camide faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır (Kindî, s. 428, 443, 444, 469, 487-495).

Osmanlılar'da ilk zamanlar birine kadılık görevi verildiğinde görev yapacağı yerin camiine götürülür, tayiniyle ilgili berat orada okunur ve merasim yapılır. Kadılar davaları görmek için camide otururlardı. Bu uygulama daha önceden intikal etmiş bir âdet olmalıdır. Çünkü benzer uygulamalar Fâtımîler'de de görülmektedir. Milâdî 976'da Halife Azîz-Billâh zamanında Ali b. Nu'mân'ın kadılığa tayin kararname, Amr b. Âs Camii minberinden okunarak duyurulmuştur. İstanbul kadıları ise davalara genellikle evlerinde bakmışlardır. Ancak mahkeme için özel binalar yapıldıktan sonra da zaman zaman camilerin bu iş için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlılar'da uzun süre devam eden bazı teftiş ve tahkikatlar halka açık olarak camilerde yapılmıştır. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) Rumeli Kazaskeri Bostan Çelebi, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emîr Efendi hakkında kadı ve müderrislerden şikâyetler gelmiş, bunun üzerine Kanûnî Sultan Süleyman tahkikat açılmasını emretmiştir. Fâtih Camii'nde devrin tanınmış âlimlerinden oluşan bir heyet huzurunda günlerce devam eden tahkikattan sonra her üç âlim de temize çıkmıştır (İpşirli, *İTED*, VIII/1-4, s. 209).

Mescidlerde hüküm verilmekle birlikte had* cezaları buralarda nâdiren uygulanmıştır. Zira Hz. Peygamber mescidlerde had tatbikini ve kısas uygulamasını yasaklamıştır (*Müsned*, III, 434). Bununla beraber camide had cezası uygulayanlar olmuştur. Nitekim otuz yıldan fazla Kûfe kadılığı yapmış olan İbn Ebû Leylâ, mescidde had uyguladığı için Ebû Hanîfe tarafından tenkit edilmiştir (Serahsî, XXX, 165).

d) Mescidin Askerî Amaçlar İçin Kullanılması. Kur'an'da cihadla ilgili âyetlerin sayısı oldukça fazladır. Bunların devamlı olarak namazlarda okunması, müslümanları düşmanla mücadeleye hazır tutardı. Kendisinden önceki birçok peygamber gibi Hz. Peygamber'in bir vasfı da ordu kumandanı olmasıdır. Bu bakımdan Asr-ı saâdet'te mescid askerî bir karargâh, bir nevi askerî şûra meclisi ve askerî hastahane olarak da görev yapmıştır. Hz. Peygamber savaştan önce ashâbıyla istişare eder ve aksine bir vahiy gelmedikçe onların fikirlerine uyardı. Uhud Gazvesi öncesinde Mescid-i Nebevî'de böyle bir toplantı yapılmış, çoğunluğun fikri düşmanla şehir dışında karşılaşmak yönünde olduğu için buna uyulmuştur. Resûl-i Ekrem cuma namazını kıldırıktan sonra onları cihada teşvik etmiş ve sabrettikleri takdirde zafer kazanacaklarını bildirmiştir.

Hz. Peygamber savaş kararlarını genellikle mescidde verir ve bunu minberden ilân ederdi; açılan deftere gönüllülerin adlarını yazdırmalarını isterdi. Sefer halinde orduyu donatmak üzere halkı yardıma çağırırdı. Bir seriyye göndereceği zaman kumandanına mescidde tâlimat verirdi. Nitekim Abdullah b. Cahşî Nahle'ye gönderdiğinde onu gizli bir yazılı tâlimatla Mescid-i Nebevî'den uğurlamıştır. Orduya bizzat kumanda edeceği zaman mescidde iki rek'at namaz kılar, zırhını giyerek dışarı çıkar ve kapağı getirilen atına binip seferi başlatırdı. Kumandanlar sefer dönüşünde mescidde rapor verirlerdi.

Mescid-i Nebevî'de barınan, Kur'an'ın kendilerini cihada adanmış kimseler olarak tanıttığı (bk. el-Bakara 2/273) ashâb-ı Suffe, âni askerî görevler için hazır birlik özelliği taşıyordu. Devlet başkanının oturduğu yerin hemen bitişiğinde bulunan ve umumiyetle ticaret ve toprakla uğraşmayan, en zâhid, en heyecanlı kişilerden oluşan ashâb-ı Suffe, sevkedildikleri hedeflere hemen gider ve görevlerini lâyıkıyla ifa ederlerdi.

Mescidler sefer esnasında ordunun mânevîyatının zinde tutulduğu, gereken tâlimatın ve taktiğin verildiği mekânlar olmuştur. Hz. Peygamber askerî seferler sırasında geçtiği bölgelerde ve savaş alanlarının uygun yerlerinde mescidler edinmiştir. Bedir'de, Hendek'te ve Tebük Gazvesi'nde bunların örnekleri görülmektedir. Tebük Gazvesi sırasında ordunun konakladığı on beş kadar yerde mescid yapılmıştır. Bu mescidler mimari açıdan mütevazî olmakla beraber fonksiyonları bakımından önemli yapılarıdır.

Mescidler hastahane olarak da kullanılmıştır. Hendek Gazvesi'nde yaralanan Sa'd b. Muâz için Mescid-i Nebevî'de bir çadır kurulmuştu (Buhârî, "Şalât", 59; Müslim, "Cihâd", 67). Bazan da savaş esirleri geçici olarak mescidlerde muhafaza edilmiştir. Ancak bununla esirin İslâmiyet'i kabul etmesi amaçlanmış ve bunda da genellikle başarıya ulaşılmıştır (Buhârî, "Şalât", 83; Müslim, "Cihâd", 59). Osmanlılar'da da Balkan Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği 1912 yılında, askerinin koleradan kırıldığı bir sırada, bunların bakımı için elverişli yer bulunamaması üzerine Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin yardım ve desteğiyle İstanbul'da bazı camiler hasta ve yaralıları tahsis edilmiştir.

Mescidlerin askerî fonksiyonları Hz. Peygamber'den sonra da devam etmiştir. Ordugâh şehirlerinde ve diğer yerleşim birimlerinde valiler ordu kumandanlığı yanında merkezî camilerde imamlık görevini de yüklenmişlerdir. Türk İstiklâl Harbi'nde de camiler millî birliğin sağlandığı ve düşmana karşı ilk toplu hareketin başladığı yerler olmuştur. Bu sırada Mehmed Âkif'in Kastamonu Nasrullah Camii'nde verdiği vaazlar çok etkili olmuştur.

Mescidin bunların dışında daha birçok içtimâî fonksiyonu vardı. Meselâ mescid misafirhane olarak kullanılmış, burada savaş gösterileri yapılmış, şiir söylenmiştir. Hz. Peygamber nikâhların mescidlerde ilân edilmesini istemiştir (Tirmizî, "Nikâh", 6). Fakat bünyesinde topladığı hizmetler zamanla mescide sığmaz oldu ve sonuçta külliye doğdu. Böylece mescid birçok müessesenin kendisinden kaynaklandığı bir ana müessese olmuştur.

Ayrıca Osmanlılar'da birçok merasimin icrası için camiler seçilmiştir. Bunların içerisinde en önemli ve ihtisamlı

olanı kılıç alayı* merasimidir. Genellikle Eyüp Camii avlusunda Eyüp Türbesi'nde yapılan bu merasim, İstanbul'un fethinden önce ve daha sonra bazan Edirne'deki Eskicami'de de yapılmıştır.

F) Camilerin İdaresi ve Görevlileri. 1. İdaresi. a) Camilerde Merkezî İdare ve Özel Camilerin İdaresi. "İmam" olarak da adlandırılan İslâm devletinin başkanı, müslümanların imamı sıfatı ile camilere nezâret hakkına sahipti. Eyaletlerde bu yetki, halifenin temsilcisi olan valilere ve görevlendirdikleri kadırlara ait bulunuyordu. Camilerin iç siyasetteki rolü bilindiğinden halifeler özellikle büyük camilere itina gösteriyorlardı. Hutbe halife adına okunur ve hutbede halifenin adının anılması bölgenin idareye olan itaatinin işareti sayılırdı. Camilerin inşası ve tamiri çok defa şahıslar ya da vakıflar eliyle olmuştur. Yalnız Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî ile benzeri büyük camiler ayrı bir önem taşıdıklarından tamir ve genişletme işleriyle halifeler özel olarak ilgilenmişlerdir. İmam başta olmak üzere cami görevlilerinin tayin ve kontrolleri kadılar tarafından yapılmaktaydı.

Ancak özel camilerde durum biraz farklıydı. Genellikle camiye yaptıran kişinin bizzat kendisi cami ile ilgileniyor ve bu kimselere "nâzır" deniyordu. Öldükten sonra veya bazan sağlığında caminin vakfiyesinde yazılı şartlara göre nezâret işi bir mütevellîye intikal ediyordu. Nâzır veya mütevellî caminin gelirlerini toplar ve ihtiyaç yerlerine sarfedirdi. Bunlar görevlilerin tayininde de yetki sahibiydiler. Ancak bazı durumlarda kadılar özel camilerdeki imam, hatip, müderris gibi görevlilerin denetimine müdahale etmişler ve cami idaresinde nâzırlardan daha etkin bir rol oynamışlardır.

b) Malî Durum. Camilerin yapımı için gerekli olan malî harcamaları umumiyetle hükümdar, vezir, emir, eşraf gibi nüfuzlu kişiler üstlenmiş; bakımı, malzeme temini, görevlilere ödeme yapılması gibi masrafları ise camiye vakfedilen gayri menkul gelirleriyle karşılanmıştır. Başka alanlarda da hizmet veren vakıflar İslâm âleminde o kadar yaygınlaşmıştı ki hemen hemen her caminin en az bir gayri menkul vakfı vardı. Bazı camilerin, buldukları yerden çok uzaktaki ülkelerde vakıf mülkleri bulunabiliyordu. Meselâ Mescid-i Nebevî'nin Suriye'de, Mısır'da, Irak'ta vakıfları var-

dı. Vakıf gelirleri vakfiyede yazılı şartlara göre harcanırdı. Bazan vakfın gelirleri caminin ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar azalıyor veya vakıflar ortadan kalkıyordu. Bu durumda ya yeni vakıflar kuruluyor veya hayır severler yardımıda bulunuyordu. Devlet bütçesinden tahsisat ayrıldığı da olmuştur. Nitekim Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh, 403 (1012) yılında yaptırdığı bir tahkikat sonunda 800'den fazla caminin gelirden mahrum olduğunu öğrenmiş, bu camiler için beytül mâlden her ay 9220 dirhem ayırmış, 405 (1014) yılında da cami hizmetlileri için yeni arazi vakıfları kurmuştur.

c) Türkiye'deki Camilerin İdaresi. Osmanlı döneminde camiler bânilerinin kurduğu vakıfların mütevellileri tarafından yönetiliyordu. Bu vakıfların hukukî statüsü vakfiyelerle belirlenmekteydi. Camiye ait vakıfların yönetiminden sorumlu olan mütevellilerin her yıl muhasebe sonuçlarını mahallî kadı aracılığıyla merkeze gönderip tasdik ettirmeleri gerekiyordu. Camide bir görev boşaldığında mütevellinin doğrudan tayin yapma yetkisi olmadığından kadıya münasip birini teklif eder, kadı da bir ilâmî durumu İstanbul'da Dîvân-ı Hümâyûn'a arzeder, teklif edilen şahsın durumu incelendikten sonra uygun görülürse kendisine görev verilir. Vakıf sahibinin vakfiyede tesbit ettiği imam, müezzin, hatip, kayyim, cüzhan, devirhan, sûrehan, der-siâm gibi cami görevlilerinin ücretleri mütevellilerce ödenirdi. Artan gelirler de (zevâid-i evkâf) caminin bakım, onarım vb. ihtiyaçları için kullanılırdı.

II. Mahmud döneminde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kurularak (1826) imparatorluk içindeki bütün vakıfların gelirleri bu nezâretin denetimine verilince büyük bir yeküne ulaşan fazla gelirin vakıf gayeleri dışında devlet hazinesine aktarılması, diğer vakıflarla birlikte cami vakıflarını da zayıflatmış, birçok cami vakfı personel ve tamir giderlerini karşılayamaz hale gelmiştir.

Camilerin yönetimi 1920'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti kararıyla kurulan Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne devredilmiştir. Daha sonra 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla bu vekâlet ilga edilerek yerine başvekelele bağlı Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir. Bu kanunla Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki bütün cami, mescid, tekke ve zâviyelerin yönetiminde imam,

hatip, vâiz, şeyh, müezzin, kayyım ve diğer görevlilerin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisliği görevli kılınmıştır (md. 5). Cami vakıfları dahil bütün vakıfların yönetimi önce başbakanlığa, daha sonra da yeni kurulan Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 30 Kasım 1925'te türbe, tekke ve zâviyelerin kapatılması, Diyanet İşleri Reisliği'nin yetki alanını daraltmıştır. Bu dönemde cami görevlilerinin ücretleri çok düşük düzeyde tutulmuş, "cihât-ı fer'iyye" denilen cüzhanlık, devirhanlık, sûrehanlık gibi ikinci derecedeki görevlerin boşalması halinde buralara yeni tayin yapılmamış, imam, hatip, müezzin ve kayyım kadroları büyük çapta daraltılmıştır.

15 Aralık 1927 tarihli Şûrâ-yı Devlet kararıyla cami görevlilerinin aylıkları devlet bütçesinden karşılanmakla birlikte bunların memur veya müstahdem sayılmamaları kararlaştırılmıştır. 8 Haziran 1931 tarih ve 1827 sayılı kanunla camilerin yönetimiyle cami görevlilerini tayin ve azletme yetkisi Diyanet İşleri'nden alınarak Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne verilmiştir. Bu kanunla çelişen 429 sayılı kanunun 5. maddesinin yürürlükten kalkması olduğu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 4 Ocak 1932 tarihli kararıyla kesinlik kazanmıştır. 25 Aralık 1932'de yürürlüğe giren "Cami ve Mescidlerin Tasnifi Hakkındaki Nizamnâme" hükümleri gereğince il ve ilçelerde vakıflar müdür ve memurlarının, bunların bulunmadığı yerlerde vali ve kaymakamların uygun gördüğü bir kişinin başkanlığı altında yapılan subjektif değerlendirmeler sonucunda, 15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı kanunla ihtiyaç dışı görülen birçok cami başka maksatlarla kullanılmak üzere kapatılmış, kapanan camilerin çoğu ordu tarafından depo olarak kullanılmış, bazıları Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve özel kişilere satılmıştır. Açık kalan camilere de çok sınırlı görevli tayini yapılmıştır.

25 Aralık 1932 tarihli nizamnâme ile camilerdeki cüzhanlık, devirhanlık, sûrehanlık gibi hizmetler imam, hatip ve müezzinlik görevleriyle birleştirilmiş ve bu görevlerin yürütülmesi için Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün yetki alanı içinde olduğu belirtilmiştir. 11 Kasım 1937 tarihli "Cami Hademesi Nizamnamesi"nde cami görevlilerinin her türlü denetiminin Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne ait olduğu vurgulanarak Diyanet İşleri Reisliği'nin görevi sadece vâizlerle hatiplerin

vaaz ve hutbelerini kontrol etmekle sınırlandırılmış, devlet memurlarının cami ve mescidlerde görev yapmaları yasaklanmıştır. Bu dönemde ilgisizlik ve bakımsızlıktan birçok cami harap olmuştur.

Camilerin yönetimi, 29 Nisan 1950'de yürürlüğe giren 5634 sayılı kanunla, Diyanet İşleri Reisliği yeniden teşkilâtlandırılarak daha önce Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne intikal etmiş olan cami görevlileri kadrolarıyla birlikte yeniden bu kuruma bağlanmıştır. Cami görevlilerinin kanunî statüleri ve özlük hakları, 22 Haziran 1965 tarihli ve 633 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun"la belirlenmiştir.

Türkiye'de bugün cami yapma, mevcutları tamir ve yaşatma şahıslar, dernekler ve özel vakıflar eliyle yapılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, mülkiyetindeki camilerin bakım ve onarımından sorumludur. Ayrıca derneklere ve özel vakıflara da projelerini Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne onaylatmak şartıyla ve bu kurumun denetimi altında, yıkılmış camilerin yerine aslına uygun olarak inşa ve onarım izni verilmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yurt içinde ve yurt dışında yürüttüğü hizmetlere yardımcı olmak amacıyla 1975 yılında kurulan Türkiye Diyanet Vakfı, 735 şubesiyle diğer hizmetlerinin yanı sıra cami yapım, bakım ve onarımı konusunda önemli hizmetlerde bulunmaktadır. Cumhuriyet devrinde yapılan en büyük cami olan Ankara Kocatepe Camii'nin inşası da büyük ölçüde bu vakfın desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

Ocak 1992 tarihi itibarıyla Türkiye genelinde 66.674 cami mevcut olup bu camilerde 56.135 imam-hatip, 9560 müezzin-kayyım ve 739 vâiz kadrolu olarak görev yapmaktaydı. Camilerin çoğu kadrolu olduğu halde bunlardan bir kısmının görevlisi bulunmamakta, kadro tahsis edilmemiş camilerdeki görevlilerin ücreti ise vatandaşlar ve çeşitli dernekler tarafından sağlanmaktadır. Cami görevlilerinin hizmet içi eğitimiyle bilgilerin artırılması da Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yürütülmekte olup bu maksatla Bolu (1973), İstanbul-Haseki (1976), Elazığ-Harput (1982), Antalya (1982), Ankara (1983), Kastamonu (1984) ve Manisa'da (1986) eğitim merkezleri açılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinde camiler için ayrılmış bir tahsisat olmadığından camilerin yapımı, bakım, onarım ve her türlü malzeme temini gibi

masrafları şahıslar veya dernek, vakıf gibi kuruluşlar tarafından karşılanmaktadır. Bundan dolayı bazı camilerin mülkiyetleri çeşitli şahıs veya kuruluşlar üzerinde görünmektedir. 1 Ocak 1992 tarihi itibarıyla Türkiye'de cami bulunmayan bucak ve kasaba sayısı 47, köy sayısı ise 2125'tir.

2. Cami Görevlileri. Camide görevli olan kişiler imam, hatip, müezzin, vâiz, kussâs, kâri, cüzhan, bevâb ve hademeler (kayyım) şeklinde sıralanabilir. İmam cemaate namaz kıldıran kişidir. Bazı bölgelerde halifeden ayırmak için imama "sâhibü's-salât" denilmekteydi. İlk dönemlerde merkezde devlet başkanı, eyaletlerde valiler şehirdeki en büyük caminin imamlığını yapmışlardır. Valinin bulunmadığı zamanlarda sâhibü's-şurta (emniyet âmiri) ona vekâlet ederdi. Ancak Emevîler'den itibaren halifeler ve valiler istisnâ durumlar dışında imamlık yapmamışlar, bu iş için görevliler tayin etmişlerdir. Bu görevlilerin maaşı beytülmâlden veya vakıf gelirlerinden ödeniyordu.

Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatip umumiyetle imamlık görevini de yürüten şahıstı. Yalnız bazı büyük camilerde imamdan ayrı bir, bazan da birkaç hatip görev yapardı. Hutbe siyasî bir önem taşıdığından hatip de önem kazanmış, bu sebeple çok defa kadılar hatiplik görevini bizzat üstlenmişlerdir.

İslâm tarihinde ilk müezzin, hicrî 1. yılda Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen Bilâl-i Habeşî'dir. Âmâ sahâbî Abdullah b. Ümmü Mektûm da Hz. Peygamber'e müezzinlik yapmıştır. Bunlardan başka zaman zaman Resûlullah'a müezzinlik yapan başka sahâbîler de vardı (bk. Kettânî, I, 156-159). Müezzin, namaz vaktinin geldiğini bildiren ezanı yüksek sesle okuyarak cemaati toplar, imamı namaza çağırır, onun gelmesi üzerine de namazın başladığını belirtmek için kâmet getirir. Minareler yapılmadan önce ezan genellikle camiye yakın yüksek bir yerden okunurdu. Bilâl-i Habeşî, Mescid-i Nebevî'ye yakın en yüksek evin damına çıkarak ezan okurdu. Mekke'nin fethinde de Hz. Peygamber'in emri üzerine Kâbe'nin damına çıkarak ezan okumuştur. Müezzinlere ilk defa maaş bağlayan kişinin Hz. Osman olduğu nakledilir. Zamanla müezzinlere yüklenen görevler çoğaldı. Camide tesbih, zikir, mevlid ve tilâvet gibi âdetler gelişti. Buna bağlı olarak da camilerde müezzin sa-

yısı arttı. İbn Battûta Emeviyye Camii'nde yetmiş müezzin bulunduğunu kaydeder (*Seyahatnâme*, I, 95).

Hız. Peygamber, ashabin istekli anlarını gözeterek belli zamanlarda camide vaaz veriyordu; Abdullah b. Mes'ûd da bunu örnek olarak etrafında toplananlara haftada bir gün vaaz etmeyi uygun bulmuştu. Hz. Ömer döneminde Temîm ed-Dârî, halife cuma namazı için camiye gelmeden önce vaaza başlardı; Hz. Osman döneminde de kendisine haftada iki defa vaaz etme izni verilmişti ki bu zat ilk kâs (kıssacı vâiz, çoğulu kussâs) olarak kabul edilir. Vâiz ve kâs tabirleri çok defa birbirinin yerine kullanılırsa da kussâs, daha çok dinleyici toplamak amacıyla anlatımlarına asılsız hikâyeye, ef-sane ve masallar karıştırdıkları için vâizlerden ayrı değerlendirilmiş ve kendilerine iltifat edilmemesi istenmiştir. Hz. Ali'nin Basra Camii'nden kussâsı kovduğu rivayet edilir. Ancak kussâs, hemen her dönemde camilerde vâiz olarak konuşmalar yapmıştır. Nitekim Abbâsîler döneminde kussâs camilerde resmen görev yapıyordu. Fâtımîler'de de aynı durum devam etmiştir.

Camilerde kârî (çoğulu kurrâ) tarafından Kur'an tilâvet edilmesi âdetine Emevîler döneminden itibaren rastlanmaktadır. İbn Cübeyr'e göre Emeviyye Camii'nde kurrâ sabah ve ikinci namazlarından sonra düzenli bir şekilde Kur'an okurdu (*er-Rihle*, s. 244 vd.). Özellikle cuma vb. günlerde Kur'an tilâvetine önem verilirdi. Osmanlılar'da selâtin camilerinde cûzhan adı verilen kârîler namazlardan önce Kur'an'dan birer cûz okurlardı. Selâtin camilerinde cûzhanlar için müstakîl kürsüler yapılmıştı. Bunlar vâiz kürsülerinden daha küçük olup genellikle iki duvar arasına yerleştirilmişti. Bazı cami ve türbelerde ise ücretleri bir vakıf tarafından karşılanan ve gece gündüz aralıksız bir şekilde nöbetleşe Kur'an okuyan kârîler bulunurdu.

Hız. Peygamber'in mescidini süpüren zenci bir kadın veya erkeğin bulunduğu nakledilir (Buhârî, "Şalât", 72, 74). Daha sonra bu iş için hademeler çalıştırılmıştır. Bunların sayısı caminin büyüklüğüne göre değişiyordu. Meselâ 300 (912) yıllarına doğru Kudüs Camii'nde 140 veya 230 hademenin bulunduğu kaydedilmektedir. Hademe sayısının çok olduğu durumlarda iş bölümü yapılıyordu. Kayyim tabiri ise aslında temizlik, lambaların yakılması, suların taşınması gibi iş-

lere nezaret eden, mum, lamba yağı, temizlik malzemesi vb. cami ihtiyaçlarını tesbit ve temin eden kişiye delâlet ediyor olmalıdır. Bazan imam, hatip, hatıta kadı caminin kayyimliğini de yapıyordu. Buna karşılık kayyimler doğrudan doğruya hademelerin yaptığı temizlik işleriyle de uğraşmışlar ve sonraları kayyim tabiri bu mânada kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde cami personelinde gerek tür gerekse sayı bakımından önemli bir artışın olduğu gözlenmektedir. Köy ve mahalle camilerinde ücretini cami vakfından alan bir imam ve müezzin bulunmakta, küçük ve geliri sınırlı olan camilerde ise sadece imam görevi ifa etmekteydi. Bunun yanında vezirlerin, ağa ve paşaların, bazı varlıklı kimse-lerin inşa ettirdiği camilerde cami vakfından ücret alarak görev yapan personel sayısının arttığı görülmektedir. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde bunun binlerce değişik örneğine rastlamak mümkündür.

Diğer taraftan çok geniş vakıflara sahip selâtin camilerinde görevli sayısı oldukça fazla idi. Meselâ III. Murad'ın Manisa'da inşa ettirdiği Murâdiye Camii'nde iki imam, bir hatip, bir vâiz, dokuz müezzin, doksan dört cûzhan, otuz iki hademe olmak üzere toplam 139 kişi cami vakfından çok farklı seviyelerde ücret almaktaydı. Süleymaniye Camii'ndeki görevli sayısı ise daha fazla idi. Süleymaniye Külliyesi'nden ücret alan toplam 936 kişiden 303'ü doğrudan Süleymaniye Camii'ne bağlıydı. Bunların içerisinde imam, müezzin, hatip, vâiz, kayyim, ferrâş gibi cami hizmeti ifa edenlerin sayısı ancak yirmi otuz kadardı. Bunun dışında sayıları yüzleri bulan cûzhan, devirhan, en'âmhân, musallihan gibi hizmetliler ise ilim tahsil edenlere, bazı tarikat erbabına tahsis edilen cûzi burs niteliğinde daha az bir ücret alıyorlardı. XVII-XVIII. yüzyıllarda camilerde kürsü şeyhliği, dersi-âmlık gibi görevlere de rastlanmaktadır. Osmanlılar'da bütün cami personeli askerî* zümre kapsamına alınmış, böylece kendilerine vergilerden muafiyet ve başka imtiyazlar tanınmıştır. Diğer taraftan teşrifat defterlerinde, özellikle selâtin camilerinin vâiz, hatip ve imam-larına devlet protokolünde yer verildiğine dair bilgilere rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "dâr" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "hırb", "scd" md.leri; Wensinck, *Mu'cem*, "muşallâ" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*,

"scd" md.; BA, Cevdet-Evkaf, nr. 721; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 953 (1546), tür.yer.; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, IV, 432-433; *Müşned*, II, 106, 178; III, 404, 434; IV, 85, 229, 247; V, 156, 157, 185, 328; Dârimî, "Mu'kad-dime", 32, 51; Buhârî, "Ezân", 46, 49, 81, "Şalât", 41, 42, 44, 45, 49, 52, 54, 59, 60, 65, 70-72, 74, 77, 83, "Teheccüd" 25, "İ'tikâf", 17, "İlim", 6, 8, 23, 24, 52, "İdeyn", 7-8, "Mescidü Mekke", 1, 6, "Enbiyâ", 40, "Menâkıbü'l-enşâr", 45, "Cum'a", 11, "Şavm", 68, "Me-kâtib", 1-3, "Ahkâm", 18-29, "Huşûmât", 4, "Sulh", 9-13; Müslim, "Mesâcid", 1-316, "Şifâtü'l-münâfikîn", 82-83, "Hac", 250, 415, 511, 512, "Zühd", 43, 44, "Cihâd", 59, 67, "Mü-sâfirin", 69-70, 213; İbn Mâce, "Mesâcid", 1-19, "Mu'kad-dime", 17, "Ahkâm", 9; Ebû Dâvûd, "Şalât", 13, 46, 199, "Talâk", 40, "Menâ-sik", 94, "Vitr", 14, "İmân", 3, "Büyü" 37, "İtk", 53; a.mlf., *el-Merâsîl*, Kahire 1310, s. 4; Tirmizî, "Şalât", 126, "Cum'a", 64, "Nikâh", 6, "Menâkıb", 18; Nesâî, "Ta'tbîk", 78, "Mesâ-cid", 1-46, "İmâmet", 50; Taberânî, *el-Mu'cem-mü'l-evsâf* (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1405-1406/1985-86, I, 143; Heysemî, *Mec-ma'u'z-zevâ'id*, II, 46; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, Kahire 1382, s. 138-149; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm: Putlar Kitabı* (trc. ve nşr. Beyza Düşün-gen), Ankara 1969, s. 11, 23-24; Vâkıdî, *el-Me-gâzî*, I, 13, 336-337; II, 531-533; III, 761-762, 875-884, 980, 999; İbn Hişâm, *es-Sire*, Kahire 1355/1936, I, 367; II, 143, 509; IV, 179; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 239-241, 313; II, 37-38; Sahnûn, *el-Müdevenne*, V, 144; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, I, 57-75; Belâ-zürî, *Ensâb*, I, 264, 266, 273; a.mlf., *Fütûhu'l-büldân*, Kahire 1318-19/1901, s. 12, 42, 122, 137, 285-294, 354-380; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 60; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 121; III, 447, 610; IV, 45, 87-88, 361-367, 500; V, 110-111, 234, 355, 369; Mes'ûdî, *Murâcü'z-zehab*, Kum 1984, II, 251; III, 158; Kindî, *el-Vülât ve'l-ku'dât* (Gu-est), s. 428, 443, 444, 469, 487-495; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, I, 113; Mâveridî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 130, 248; Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 227; İbn Abdülber, *Câmî'u beyânî'l-'ilm* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire 1975, s. 164, 174-175, 185-186, 305; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefaqqih*, Riyad 1969, I, 10-12; II, 129-130; a.mlf., *Târîhu Bağdâd*, I, 73; Serahsî, *el-Meb-sûl*, XXX, 165; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf*, IV, 254-255, 261-264, 266-267; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1400/1980, s. 21-24, 92, 173, 244 vd., 246-254; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, XVIII, 61; a.mlf., *Mu'cemü'l-büldân*, V, 114; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe* (Bennâ), I, 301-302; III, 92; İbn Ebû'd-DEM, *Kitâbü Edebi'l-kazâ'* (nşr. Muhammed Mustafa ez-Zühaylî), Dımaşk 1402/1982, s. 109; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl* (*Mecmû'a mine't-tefâsîr* içinde), İstanbul 1324 — Beyrut, ts. (Dâru lhyâi't-türâsî'l-Arabî), I, 108; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 95; İbn Kes-sîr, *Tefstrü'l-Kur'an*, II, 229-231; V, 106; a.mlf., *el-Bidâye*, III, 210; VII, 21; İbn Haldûn, *Mu'kad-dime*, Beyrut 1967, s. 477, 635; Makrîzî, *el-Hı-tâ't*, I, 285-286; II, 244-247, 329-332, 455; *Tec-rid Tercesesi*, X, 107; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ'*, I, 242; Süyûtî, *Hüsnü'l-mu'hâdara*, I, 451; Nu-aymî, *ed-Dâris ft târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer

el-Hasenî), Dimaşk 1988, II, 303-370; Ayvan-sarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmî*, İstanbul 1281, I-II; Mevlâna Şîbîlî, *Asr-ı Saâdet* (trc. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1928, I, 169; Ahmed Emîn, *Du-ħa'l-İslâm*, Kahire 1932, II, 52; C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye*, V, 251; Osman Nuri Ergin, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 78; Mez, *el-Ĥadâretü'l-İslâmiyye*, III, 124; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 29, 373-374; a.mlf., *İlmiye Teşkilâtı*, s. 139; Ronart, *CEAC*, s. 373-376; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Devlet İdaresi* (trc. Kemal Kuşçul), İstanbul 1963, s. 118-119; a.mlf., *İslam Peygamberi*, II, 1121; a.mlf., *Le Saint Coran*, Paris 1989, s. 294; a.mlf., *İslâm Müesseselerine Giriş* (trc. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul 1981, s. 45-73; a.mlf., *Hız Peygamber'in Savaşları*, s. 262; Celâl Esad Arseven, *Türk Sanat Tarihi*, İstanbul, ts. (Maarif Basımevi), I, 219; Cezîrî, *et-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 284-291; *Buhûş mu'etemel-risâleti'l-mescid*, Mekke 1395/1975, s. 1-568 (Râbitatü'l-âlemi'l-İslâmî'nin 15-20 Ramazan 1395/20-25 Eylül 1975'te tertiplelediği mescidlerle ilgili sempozyum bildirileri); Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitimi Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 95-107, 228-234; Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne*, Beyrut 1977, I, 246-259, 535; Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1980, s. 153; Muhammed Mâhîr Hammâde, *el-Mektebât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 82-86; G. Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburg 1981, s. 10-24; Hüseyin Abdullah Bâselâme, *Târîhu'l-Kâbeti'l-Mu'azzama* [baskı yeri yok] 1982, s. 50; Nebi Bozkurt, *Asr-ı Saadette Mescid ve Fonksiyonları* (yüksek lisans tezi, 1984), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ziya Kazıcı, *İslami ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 104-110; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, tür.yer.; Muhiittin Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul 1988, s. 13; Hasan İbrâhîm Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 242-246; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye* (Özel), I, 156-160, 301-302; II, 29-31, 53-55, 58, 232-233, 301-307; Süheyl Ünver, "Anadolu'da Selçuklu Devleti Beylikleri Resmî Daireleri ve Toplantı Yerlerine Dair", *VD*, VIII (1969), s. 323-324; Ömer Lutfi Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)", *a.e.*, IX (1971), s. 134; Bahaeddin Yediylıdız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *a.e.*, XIV (1982), s. 15; Ahmet Önkal, "Asr-ı Saâdet'te Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler", *Diyanet Dergisi*, XIX/3, Ankara 1983, s. 49-55; S. M. İmadüddin, "Mosque as a Centre of Education in the Early Middle Ages", *IS*, XXIII (1984), s. 159-170; Mehmet İpsirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi", *İTED*, VIII/1-4 (1984), s. 209; a.mlf., "Şeyhulislâm Sun'ullah Efendi", *TED*, sy. 13 (1987), s. 210-211; Feridun Emecen, "Manisa Muradiye Camii İnşasına Dair", *a.e.*, s. 185; "Camii", *TA*, IX, 255-279; *SA*, I, 324-328; Jons. Peder-sen, "Mescid", *İA*, VIII, 1-86; a.mlf., "Masdjid", *Eİ²* (İng.), VI, 644-677; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, 956; F. Krenkow, "Kütüphâne", *a.e.*, VI, 1126; R. Hartmann, "Şam", *a.e.*, XI, 299; M. Uğur Der-man, "Arif Efendi, Filibeli", *DİA*, III, 364.

II. MİMARİ TARİHİ

Bütün İslâm ülkeleriyle müslümanların bir süre hâkim oldukları yerlerde yapılan camiler mimari bakımdan birbirinden değişik özellikler gösterir. Dünya üzerindeki bütün camilere dair araştırma ve monografiler elde olduğundan cami mimarisinin bütününe ortaya koyacak geniş kapsamlı bir çalışma yapmak şimdiki halde çok güçtür. Bu güçlüğe rağmen evvelce *Türk Ansiklopedisi* (IX, 257-279) ile *İslâm Ansiklopedisi* (VIII, 101-112) için tarafımızdan yazılan "Cami" (mimari) ve "Anadolu ve Rume-lî'de Türk Mescid ve Camileri" maddeleri, aradan geçen uzun zaman içinde elde edilen yeni bilgiler ve ortaya konan yeni çalışmalarla tekrar işlenerek bu maddenin daha tam olmasına çalışılmıştır. Ayrıca maddede adları geçen camiler hakkında ayrıntılara girilmemiş, camilerin tarihçe ve sanat değerlerinin açıklanması kendi maddelerine bırakılmıştır.

Türk şehirlerinde cemaatin toplandığı, ana ibadet yeri niteliğinde olan büyük camilere, hıristiyanların katedral denilen kiliseleri gibi ulucami, câmi-i kebîr, Osmanlı döneminde sultanlar tarafından yaptırılan büyük camilere ise selâtin camii denilir. Esasında çok daha genel bir anlamı olan ve İran, Hindistan, Arabistan gibi bölgelerde cami mânasında kullanılan mescid kelimesi ise Türkçe'de yalnız küçük ibadet yerlerini ve mahalle camilerini ifade etmektedir. Nitekim Türkiye dışında çok büyük ölçülerde yapılar olmalarına rağmen Medine'de Mescid-i Nebevî, Kudüs'te Mescid-i Aksâ, İsfahan'da Mescid-i Cum'a vb. pek çok eserde mescid adı ulucami veya selâtin camii mânasında yaşamaya devam etmektedir. Türkiye dışında, Asya'da birçok yerde velî olarak tanınan şahısların mezarı üstünde veya çevresinde kurulan ziyaret camilerine ise meşhed adı verilmektedir. Arap ülkelerinde, açıkta büyük kitlenin topluca namaz kılması için, etrafı bir duvarla çevrilmiş ve içinde sadece kible yönünü gösteren bir mihrap olan yerlere musallâ denilmek-te, Türkçe'de ise bu terim daha çok bir caminin yanında cenaze namazı kılmak için toplanılan yeri ve burada bulunan, üzerine tabutun konulduğu taşı (musallâ taşı, seng-i musallâ) ifade etmektedir. Buna karşılık Türkçe'de açık havada cuma ve bayram namazları için büyük kalabalığın ibadet etmesi maksadıyla ayrılan yerlere namazgâh denilir. Bunlar-

dan bazıları oldukça geniş olup Okmey-danı Namazgâhı'ndaki gibi mihrapları ve hatta minberleri de vardır. Sadece bir mihrap taşına sahip, çimenlik bir sahadan ibaret olan daha küçük namazgâhlar da mevcuttur. Ulucami, büyük camiler, küçük ölçülerdeki mahalle mescidleri dışında insanların toplu olarak buldukları kervansaray, kışla, esnaf ve sanatkar hanları vb. bazı binalarda da mescidler bulunmaktadır.

Genel olarak büyük bir cami, onu şehrin kalabalığından ayıran ve gerektiğinde yangınlardan da koruyan bir dış avluya sahiptir. Camiler Türkiye'de doğu-güney arasında bulunan kibleye göre yerleştirilirler. Bu sebeple camilerin ana giriş kapıları ekseriya binanın kuzeybatı duvarında açılır ve giriş kibleyi gösterir. Büyük bir cümle kapısı veya taçkapı ile diğer yardımcı kapılardan geçilen iç avlu veya harem (sahn), iç tarafta sütunlu bir galeriyle çevrilidir ki bunlara revak denir. Bu iç avlunun ortasında abdest almaya yarayan bir çeşme (şadırvan) bulunur; bu avluya diğerinden ayırmak için şadırvan avlusu da denilir. Avlunun camiye giriş cephesinde uzanan revakı son cemaat yeri olarak adlandırılır. Namaz vaktine yetişemeyenlere veya fazla kalabalıkta içeri giremeyenlerin ibadetine mahsus olan bu kısım, aynı zamanda caminin içine doğrudan doğruya girilmesini önleyen bir ön mekân durumundadır. Tabanı avlu seviyesinden biraz yüksekçe olan son cemaat yerinin kible duvarında genel olarak sağlı sollu birer küçük mihrap bulunur. Ayrıca büyükçe camilerde tekbirleri tekrarlayarak son cemaat yerindekilere duyurmak için kullanılan, bu mihrapların üstlerinde küçük cumbalar biçiminde dışarı taşkın "mükebbire"ler vardır. Son cemaat yerinden esas ibadet mekânına açılan büyük cümle kapısı veya taçkapı, büyük veya sanat değeri olan camilerde itinalı bir işçilikle bezenmiş bir nişin içinde açılmıştır. Camiyi yaptırmanın adını ve inşa tarihini veren kitâbe de bu girişin üstünde yer alır.

Esas ibadet mekânına Türkçe'de harim denilirse de yabancı dillerdeki "nef", "schiff" karşılığı olarak sahn da denilir (Arapça'da sahn avlu anlamında kullanılır). Cami mekânının ortasında daha geniş olan ana veya orta sahn bulunur. Bunun tam orta kısmına kubbealtı, yanlardakilerde de yan sahn denir. Namaz esnasında yönelinen kible istikameti-ni belirten ve imamın namaza durduğu

